

Skärvstensgravarna i Kättsta

MALIN GUSTAFSSON

Blockgraven A21801 med omkringliggande skärvsten. Foto: Ivonne Dutra Leivas, Upplandsmuseet.

Inledning

Artikeln tar som sin utgångspunkt ett större gravfält i Ärentuna socken, halvannan mil norr om Uppsala. Undersökningarna vid Kättsta (Gustafsson m.fl. 2006) genomfördes under 2002 och 2003, gravfältet det senare året.

Gravfältet vid Kättsta bestod inom undersökningsområdet av drygt 100 gravar. Större delen av anläggningarna utgjordes av blockgravar men även andra gravformer förekom, huvudsakligen stensättningar och högar. Samtliga gravlagda personer var kremerade och benen påträffades i en mängd olikartade gropar och lager. Bland de gravlagda fanns såväl kvinnor och män som barn. Den största andelen föremål i gravarna bestod av keramik, sällan i form av benbehållare. Även andra föremål var nedlagda, exempelvis metaller, enstaka pärlor, harts och djurben. Dateringarna sträckte sig från bronsålder till yngre järnålder med tyngdpunkt i äldre järnålder.

Utgångspunkten för den här artikeln är emellertid de yttre manifestationerna av gravläggningen, närmare bestämt den påfallande myckenheten av skärvsten. Denna skarpkantade sten kunde ses i nästan samtliga gravar. Den fanns i blockgravar, den fanns i stensättningar, den fanns dold i högarna och den förekom under hela den tidsrymd som gravfältet användes.

Syfte

Syftet med denna artikel är att försöka förklara förekomsten av skärvsten i snart sett alla gravar i Kättsta. Skärvstens funktion i gravarna kommer att diskuteras där begrepp som funktion och ritual är centrala. Vidare kommer några närliggande skärvstenförekomster att tas upp för att visa på komplexiteten i skärvstensanvändandet i det aktuella området. Slutligen skall även de bakomliggande orsakerna till bruket att diskuteras.

Funktion eller ritual

En avgörande fråga när det gäller de bakomliggande föreställningarna i fråga om användandet av skärvsten i gravarna är om den använts av funktionella orsaker eller om den bör ses ur ett rituellt perspektiv. Att det handlar om gravar kan möjligen anses göra det självskrivet att uppbyggnaden av dem har en rituell bakgrund men det är ändå värt att utreda frågan närmare. Skärvsten har inte alltid setts som självklart medvetna inslag i de gravar där den uppträder. Vid till exempel undersökningarna av Åbygravfältet i Västerhaninge socken (Äijä 1993) funderade man i stället på om användandet av skärvsten berodde på brist på natursten i området, varför man då av nöd tvingades använda skärvsten från den närbelägna bopplatsen för att uppföra gravöverbyggnaderna.

Skärvsten finns i olika sammanhang, såväl på boplatser som på gravfält och andra rituella miljöer. Skärvsten i rena boplatsmiljöer behöver inte tolkas som något annat än just restprodukter från härdar och andra eldfångda aktiviteter och alltså är att betrakta som rent avfall. Även andra typer av artefakter och företeelser bör ju tolkas olika beroende på i vilket sammanhang de förekommer utan att man för den skull måste ge alla företeelser inom samma grupp likartade tolkningar. Ett hus på en boplatz och ett hus på ett gravfält kommer till exempel att ha helt olika tolkningar trots att lämningarna i sig är lika.

Till skillnad från till exempel Åbygravfältet fanns det i Kättsta ingen brist på natursten, då det var beläget i storblockig morän. Man kan i stället tänka sig att en funktionell användning av skärvsten skulle kunna bero på att den fanns tillgänglig, antingen i form av naturligt vittrad skärvig sten, eller skärvsten som en restprodukt av kremeringsplatser och att man kunde lika gärna använda den som någon annan sten.

Det finns emellertid flera saker som talar mot att användandet var betingat av praktiska hänsyn. Det motsägs på ett allmänt plan, då gravar med skärvsten inte alls är okända sedan tidigare och inte heller alltid framträder i så stenbundna marker som i Kättsta. Det finns också inom Kättstagravfältet indikationer på att valet av skärvsten inte var en slump,

nämligen den rent praktiskt sett onödiga och från ytan osynliga skärvstenen i högarna. Just denna tycker jag starkt frammanar en bild av skärvstenen som en viktig och kanske till och med nödvändig ingrediens i samband med begravningarna. En tredje aspekt skulle kunna vara det större området som gravfältet låg i, vilket formligen myllrar av skärvsten. Här, i den norra delen av Uppsalaslätten, finns nämligen en mycket stor koncentration av skärvstenshögar, vilket visar att skärvsten i detta område varit av väsentlig betydelse under förhistorisk tid.

Kan man då helt utesluta praktiska förklaringar till närvaron av skärvsten i gravarna? Svaret måste snarast bli nej, då vi inte har några möjligheter att veta om traditionen började som något ganska vardagligt, även om den utan tvivel inte slutade så. Artikel kommer således i fortsättningen att utgå från att skärvstens förekomst i gravarna är ett resultat av medvetna handlingar i samband med begravningsritualerna.

Skärvstens förekomst på Kättstagravfältet

På gravfältet påträffades 109 gravar eller gravliknande anläggningar. Med de senare menas ett par anläggningar där människoben inte framkom men som hade vissa gemensamma drag med gravarna och därför registrerades som sådana.

Det är för den skull inte säkert att dessa anläggningar uppförts som gravmonument, utan de kan ha haft andra funktioner i samband med gravritualer eller förfäderskult.

Med undantag för några enstaka anläggningar fanns skärvsten i samtliga gravar. Ett par av dessa var osäkra gravar utan människoben och en var en flatmarksgrav, som även på andra sätt särskilde sig från övriga gravar på området.

Ett område där stenmaterialet huvudsakligen utgjordes av natursten med endast mindre inslag av skärvsten återfanns i den västra delen av undersökningsområdet. Här fanns en rad mindre ansamlingar med brända människoben och spridda ben över ett större område. I detta område var det svårt att direkt urskilja enskilda begravningar, varför man skulle kunna fundera på om området använts på motsvarande sätt som vår tids minneslundar, det vill säga att man spritt ur ben från brända döda människor utan att göra några särskilda markeringar, åtminstone inga som överlevt till våra dagar. Den osteologiska analysen visade att det definitivt rörde sig om flera personer som spritts ut i detta område. Det skulle till exempel kunna tyda på differentiering i begravningssättet beroende på till exempel social skiktning. Det kan också röra sig om en plats där man gjorde av de benen som vi saknar i gravarna. Detta område skiljer sig på från de andra gravarna i och med detta sätt att begrava och det

kan också kopplas ihop med bristen på skärvsten.

De tre äldsta gravarna på gravfältet kunde dateras till bronsålder, inom intervallet cirka 800–500 f. Kr. och dessa gravar innehåller alla skärvsten i större eller mindre mängd. Särskilt A22968 var intressant då den helt och hållet såg ut som de senare blockgravarna med block och skärvstenspackning på ena sidan av blocket och med fynd av brända ben och keramik. Dessutom var ett flitavslag nedlagt i graven, vilket inte fanns i de senare. Här skulle man alltså kunna säga att den seglivade gravtraditionen i Kättsta började. Den skulle komma att pågå i ytterligare 1 000 år.

Den yngsta daterade graven i Kättsta var från vendetid och här upphörde till synes användandet av gravfältet för begravningar. Yngre gravar skulle emellertid kunna finnas utanför det område som undersökningarna berörde. Ytterligare gravar fanns såväl öster som väster om det undersökta området.

Vi vet däremot att aktiviteterna på gravfältet inte upphörde helt, utan fortgick i form av ett par offeranläggningar från vikingatid och tidig medeltid (se Olsson 2007). Den ena av dem var också till utseendet mycket lik de tidigare gravarna med block och skärvsten och låg dessutom alldeles intill de äldre gravanläggningarna.

På den samtida boplatsen söder om gravfältet påträffades ytterligare några

gravar från ett förstört gravfält intill ett impediment. Även om det var svårt att säga något om hur eventuella överbyggnader på dessa gravar sett ut så tycks det som om de skilde sig helt från gravarna på gravfältet. Varken gravgåvor eller skärvsten fanns i anslutning till dessa gravar, vilket skulle kunna tyda på ett par samtida, men olika begravningstraditioner i samma område. Vad dessa olika traditioner skulle kunna grunda sig i är ju givetvis mycket svårt att säga, men man kan ju återigen spekulera i olika sociala skiktningar eller möjligen skilda släkter. Klart är i alla fall att gravarna på boplatdelen inte alls har respekterats på samma sätt som på gravfältet, då fynd av människoben i flera av boplat-sanläggningarna tydde på att gravarna råkat illa ut redan under forntiden.

De allra flesta gravarna på Kättsta-gravfältet var blockgravar. De bestod av ett större block med en tillhörande stenpackning. Blocken var naturliga och hade inte flyttats utan man hade valt ut ett block att bygga upp en grav invid. Stenpackningarna bestod till största delen av skärvig sten men även naturlig, rundad sten kunde vara inblandad. I många fall kunde man klart och tydligt se att den skärviga stenen härrörde från det block stenpackningen var upplagd vid, vilket initialt gjorde det svårt att alls se gravarna. Det var först då brända ben började dyka upp som de började uppfattas som gravar eller små skärvstenshögar.

Hur skärvstenen bildats gick inte att säga men med tanke på att det rörde sig om brandgravar låg det nära till hands att tänka sig att det hade med eld att göra, att stenen alltså var eldsprängd, men det gick inte säkert att säga att den inte var naturligt vittrad. Troligen förekom båda varianterna. Man kunde i vissa fall se att blocken troligen vittrat långt efter att gravarna uppförts, då skärvig sten förekom ovanför torven.

Skärvsten förekom inte enbart i grav-överbyggnaderna, utan kunde också förekomma som magring i den keramik som lagts med i gravarna. Huruvida detta är ett utslag av samma bakomliggande värderingar går inte att svara på men kan ändå vara intressant att nämna i sammanhanget.

Skärvstensförekomster i Kättstas omgivningar

Vid undersökningarna för E4:an påträffades skärvstensrika anläggningar även på andra platser än i Kättsta, både i gravsammanhang och i form av andra typer av anläggningar.

En tidigare okänd skärvstensförekomst undersöktes 2003 vid Buddbo (Scharp 2003) varvid man påträffade ett par skärvstensbemängda anläggningar, vilka inte kunnat tolkas på ett entydigt sätt. Det rörde sig om två skärvstensvalar som låg tillsammans med två härdar,

åtta härdgropar, två kokgropar, två sotlager och fem skärvstenskoncentrationer. Bland de fåtaliga fynden märktes bland annat keramik och obrända ben, bland annat obrända kotänder som påträffades i skärvstensvallarna. Dateringarna låg i äldre järnålder.

De olika tolkningsförslagen innefattar rökning, torkning, slakt men också ett medvetet tillverkande av skärvsten i rituellt syfte, vilket då möjligen skulle kunna sättas i samband med gravarna i Kättsta (Scharp 2004, s 24–25).

Skärvstensansamlingarna som påträffades vid Buddbogrävningen låg endast några hundra meter norr om Kättsta gravfältet. Det var samtida med gravfältet med sin datering till äldsta delen av järnåldern. Andra gemensamma nämnare var, förutom förekomsten av skärvsten, de obrända kotänderna, vilka även framkom i några av Kättstagravarna.

Frågan är då, kan Buddbo tolkas som praktiska anläggningar för exempelvis rökning eller torkning av kött. De ligger inte i närheten av någon boplatz varför det ligger nära till hands att tänka sig att det i så fall skulle vara för beredning av vilt fångat i skogen. Om man tänker sig vilt så hör inte kotänder naturligt hemma i miljön.

Men om slakt skett på platsen, oavsett vilka djur det varit fråga om, borde det ha blivit betydligt mer slaktavfall än vad som fanns på platsen. Det var mycket små mängder ben. Det är svårt att se poängen med att släpa färdigstyckat kött

långt upp i skogen för att torka eller röka det när man lätt skulle kunna göra det på närmare håll. Jag har också svårt att se varför rökar eller torkar skulle generera sådana mängder skärvsten som det här var frågan om.

Det verkar inte helt osannolikt att det istället rört sig om någon typ av rituella anläggningar.

Även vid Vaxmyra fanns svårförklarliga skärvstensförekomster med spridda människoben samt en likartad blockgrav som i Kättsta. Här fanns A25, uppbyggd runt ett block som var spräckt och tycktes vara bränt på plats. Precis som i Kättsta såg en del av stenarna i stenpackningen runt blocket ut att härstamma från blocket. Även A26 låg i ett lager av skärvsten och var uppbyggd runt ett block. Det var oklart om skärvstenen hörde till graven. Inga ben fanns här men däremot resterna av ett deponerat kärl. Även fler människoben fanns i anslutning till ett stort sprucket stenblock. I närheten av detta förekom dessutom en större mängd obrända djurtänder som skulle kunna ha nedlagts av rituella skäl, vilket skulle kunna vara ytterligare en parallell till Kättsta och Buddbo. (Eklund 2005)

Ytterligare en parallell till Kättsta gravfältet och användningen av skärvsten i gravöverbyggnaderna finns i Björklinge, där ett gravfält, raä 41 undersöktes under perioden 1978–1980 (Hjärtner-Holdar ms). Gravfältet, med delvis samma datering som Kättsta-

lokalen hade ett flertal blockgravar med likartad uppbyggnad av skärvsten.

Eld, sten, vatten

Vad som tycks tydligt är alltså att skärvsten har använts i sammanhang som inte kan förklaras funktionellt, utan tvärtom måste ses som ett medvetet rituellt utnyttjande. Frågan är då varför detta har skett och ur vad det har uppkommit.

Det är möjligt att det kanske inte var restprodukten som var det väsentliga utan hur den blev till. En skärvsten som bildats som en biprodukt i en hård vid vardaglig matlagning på en boplatz kommer att se precis likadan ut som en skärvsten som bildats genom rituella handlingar i samband med kremering av en död människa men avsikten bakom handlingen, processen i vilken den tillkommit, skiljer sig väsentligt åt.

Den skärviga stenen i Kättstagravarna kan ha blivit eldsprängd i samband med kremering. I vissa fall tycks kremering ha förekommit på samma plats som gravläggningen men det gäller långt ifrån alla. Alla gravar innehåller inte ens kol, men de är ändå täckta med skärvsten. På något sätt har eldsprängning av sten varit en viktig del av begravningsritualen. Man kan då tänka sig att skärvstenen från kremeringsplatsen flyttats till begravningsplatsen, eller att man på något helt annat ställe medvetet skapat skärvsten.

Eld har inte bara förekommit i samband med gravöverbyggnaderna. På gravfältet fanns också flera hårdar och hårdgropar som kan sättas i samband med ceremonier i anslutning till begravingarna eller återkommande besök på platsen.

Leif Karlenby (1999) har i en artikel argumenterat för att eld, sten och vatten motsvarar kosmologiska föreställningar i bronsålderssamhället. Stenen skulle enligt denna modell motsvara den profana sidan och elden den andliga medan vattnet skulle ses som en brygga mellan världarna. Diskussionen tar sin utgångspunkt i skärvstenshögar från bronsålder, vilka tillsammans med hållristningar används för att förklara den dåtida kosmologin.

Anders Kaliff (2005) menar att även skålgropar kan sättas i samband med eld och ceremonier förknippade med detta. Han menar att de kan ses som en passage in i sten/jord som eldens födelse ur stenen. Eld kan uppstå genom friktion av sten mot sten eller metall mot sten så att gnistan tycks födas ur stenen. Skålgropar påträffades på ett av blocken på Kättstagravfältet och var således en integrerad del av gravmonumentet.

Det behöver, om man accepterar dessa premisser, inte vara omöjligt att tänka sig en motsvarande förklaring för användandet av skärvsten i gravarna i Kättsta, då de börjar konstrueras på detta sätt under bronsålder och därför bör höra hemma i samma kulturtradition som de mer kon-

ventionella skärvstenshögarna, i vilka man ju också ganska ofta hittar människoben. Kanske kan man tänka sig att gravarna i Kättsta och gravfält med liknande konstruktioner som Björklinge kan ses som en vidareutveckling av begravingar i skärvstenshögar, en förfining eller specialisering om man så vill men med i grunden samma eller liknande kosmologiska föreställningar i bakgrunden.

Det tycks helt klart att användandet haft en helt rituell innebörd. Men var det stenen i sig som var väsentlig eller var det faktum att den var skärvig av central betydelse? I gravarna fanns även annat än sten som mist sin ursprungliga form. De brända människoben var krossade och keramiken var också i flera fall troligen medvetet förstörd. Övriga föremål var i allmänhet däremot intakta. Man skulle alltså kunna tänka sig att förstörandet var kopplat till elden och att obrända föremål inte förstörts. Detta skulle då tyda på att det faktum att stenen var bränd hade en särskild innebörd.

Slutord

Om den bakomliggande orsaken till användandet av skärvsten i gravar kan antas ha givits en rimlig hypotetisk förklaring, och låt oss inte glömma att vi rör oss i ett landskap där skärvsten finns i ojämförbara mängder, hur skall man sedan förklara att man också fortsatte begrava

sina döda på samma sätt i ytterligare 1 000 år? Har föreställningsvärlden verkligen inte förändrats under hela denna långa tid? Av allt att döma har den ju faktiskt det men ändå har den lokala traditionen varit så stark att sedvänjan levat kvar, åtminstone fram till romersk järnålder, då regelbunden gravsättning inom den kända delen av gravfältet upphört. Trots detta har man vid de senare begravingarna på platsen under folkvandringstid och vendeltid konstruerat sina gravar på precis samma sätt som tidigare. En möjlig hypotes är att man valde att göra så för att knyta an till förfädernas, eller möjligen det man ville hävda som förfädernas, traditioner, kanske i ett försök att hävda rätten till ett område. På samma sätt kan man också se de ännu senare aktiviteterna på platsen, de två djurofferanläggningarna, av vilka den yngre av dem på många sätt tycks sträva efter att efterlikna gravarna.

Referenser

- Eklund, S., 2005. Vaxmyra. Två boplatser vid en bäck. Välbevarade huslämningar och ett gravområde från äldre järnålder. SAU rapporter 8. Uppsala.
- Gustafsson, M., Dutra Leivas I., Mattsson Ö., Olsson, R. 2006. Kättsta – boplatser och gravar under 2 000 år. Undersökningar för E4. Upplandsmuseet rapport 2006:7. Uppsala.

- Hjärtner-Holdar. Arkeologisk undersökning.
Prästgården 1:1 och Aspvik 1:1.
Fornlämning 41 och 136 Björklinge sn,
Uppsala kommun, Uppland. Manus.
- Kaliff, A. 2005. The Vedic Agni and
Scandinavian Fire Rituals – a Possible
Connection. Current Swedish archaeology.
Vol. 13. Stockholm.
- Karlenby, L. 1999. Deposition i skärvstens-
högar : en studie kring avfallshantering
och religion under äldre och yngre brons-
åldern i sydvästra Uppland. Spiralens öga
/ red.: Michael Olausson. Stockholm
- Olsson, R. 2007. Det rituella kontraktet : kul-
tiskt återanvändande av ett äldre gravfält
under vikingatid och medeltid. Att nå den
andra sidan : om begravning och ritual i
Uppland / red: Michel Notelid. Uppsala.
- Scharp, A. 2004. Skärvig sten vid Buddbo –
funktion och/eller rit? Arkeologisk för-
undersökning och undersökning.
Arkeologi E4. Riksantikvarieämbetet UV
GAL DAFF 2004:1.
- Äijä, K. 1993. Åbygravfältet.
Riksantikvarieämbetet Rapport UV
1987:11. Stockholm.

Malin Gustafsson är arkeolog vid Upplands-
museet och var projektledare vid de arkeolo-
giska undersökningarna i Kättsta 2002–2003.